

Dr. Fehmi Rexhepi

FEMRA SHQIPTARE NË LUFTËRAT PËR ÇLIRIM KOMBËTAR

***Burrat trima lindin dhe rriten
vetëm nga nënat trimëresha***

(Proverb popullor shqiptar)

Në periudha të ndryshme të zhvillimit historik të shoqërisë njerëzore kemi epoka ku roli i gruas ishte dominant në shoqëri, siç ishte, bie fjala, në bashkësinë e parë primitive, në kohën e matriarkatit. Në këtë kohë rol kryesor në shoqëri kishte gruaja, pasi që mbi supet e saja binte e tërë pesha e drejtimit të ekonomisë së përbashkët shtëpiake, kujdesi për fëmijët, ruajtja e zjarrit, përgatitja e ushqimit e shumë punë të tjera me rendësi shoqërore. Bile në këtë periudhë të zhvillimit të shoqërisë njerëzore edhe lidhjet familjare mbaheshin nga vija e nënës, meqë dominonte forma e martesës në grupe dhe babai i fëmijës nuk mund të dihej. Pra, si në periudhat e mëvonshme më të civilizuar, edhe në këtë periudhë të zhvillimit gruaja zente një vend të rendësishëm dhe të merituar si në jetën ekonomike ashtu edhe në atë shoqërore e të gjinisë. Në këtë kohë lind edhe kulti i gruas-nënë, paraqitja-skulptura e së cilës haset shpesh midis gjetjeve arkeologjike të kësaj kohe”.¹

¹ *Historia e Popullit Shqiptar, I*, Prishtinë, 1968, f. 36.

Mirëpo, me zhvillimin historik të shoqërisë njerëzore epoka e matriarkatit zëvendësohet me patriarkatin ku roli i sunduesit epror në familje dhe në shoqëri i bie mashkullit, i cili e robëron gruan për një kohë shumë të gjatë. Prandaj, me plot të drejtë pushtetin patriarkal, pra pushtetin e plotëfuqishëm të burrit mbi gruan, Engelsi e quan "të parën shtypje klasore"² dhe kështu nga kjo kohë gruaja bie në një skllavëri të rendë e të gjatë. U desh të kalojnë shumë shekuj deri te shkatërrimi i sistemeve klasore në mënyrë që në shtetet e demokracisë borgjeze, të krijuara pas Luftës së Dytë Botërore, dhe pjesërisht në shtetet komuniste, formalisht gruaja ta gjejë vetveten dhe të lirohet një herë e përgjithmonë nga hipotekat dhe nga shtypja e burrit, si dhe nga ndjenja e inferioritetit. Me lindjen e sistemeve klasore gjatë historisë, si sisteme shfrytëzuese, lindin dhe zhvillohen pabarazi të thella midis gruas e burrit. Kjo pabarazi ekziston që nga sistemi skllavopronar, e në disa vende deri në ditët tona. Prandaj, "Qoftë në kohën e qytetërimit helenik, qoftë në epokën moderne, dhe kinse në qytetërimin e rafinuar kontemporan borgjez, gruaja ka qenë dhe është krijesa njerëzore më e skllavëruar, më e shtypur, më e shfrytëzuar, më e përbuzur në çdo pikëpamje".³

Në këtë punim do të bëjmë përpjekje të analizojmë rolin dhe kontributin e femrës shqiptare në luftërat çlirimtare të popullit tonë, luftëra të cilat e kanë për-

² Cituar sipas Zyhni Sako, Arben Fico, Rilindja 4.3.1972, f. 13.

³ *Materializmi dialektik dhe historik*, Tiranë, 1971, f. 512.

cjellë atë që nga kohërat më të lashta deri në ditët e sotme. S'ka dyshim se kontributi i femrës shqiptare në këto luftëra nuk mund të lihet pas atij të mashkullit, sepse, siç thotë populli, "Burrat trima lindin dhe rriten vetëm nga nënat trimëresha". Prandaj, duhet ta kemi parasysh se gjithmonë kur flasim për luftërat çlirimtare të popullit shqiptar në histori "nuk mund të ndahen për asnjë çast nga ato lufta dhe rezistenca e madhe e gruas shqiptare përkrah burrave, vëllezërve dhe djemve të saj, qoftë me armë, qoftë me rezistencë pasive kundër shkelësve, kundër armiqve të popullit dhe të trollit tonë. Dihet fare mirë se në kushtet shoqërore politike në demokracinë e lartë kontributi i gruas nuk vihej në dukje, por ky kontribut i madh ishte konkret, i pamohueshëm, i fuqishëm, moral dhe material".⁴

Qëndresa e femrës shqiptare u manifestua në shumë forma, në mënyrë të drejtpërdrejtë apo tërthorazi. Ajo gjendej njësoj si në prapavijë, si në aksione të hapëta ballë për ballë me armikun, mirëpo ky kontribut dhe kjo pjesëmarrje në çdo aksion të rezistencës së popullit tonë kundër armiqve nuk është pasqyruar në literaturen historike dhe tjetër e as në atë borgjeze: gruas nuk i është dhënë vendi meritore në historinë e lavdishme të popullit tonë për shumë arsye, pos tjerash edhe për shkak të qëndrimit negativ që na e kanë lënë trashëgim feja dhe pushteti i huaj. Një qëndrim të tillë mund ta kuptojmë vetëm nëse kemi parasysh rendin patriarkal të shoqërisë në tërësi ku roli i gruas jo vetëm që kufizohej

⁴ *Konferenca II e studimeve albanologjike*, Tiranë, f. 341.

nga shumë faktorë, por edhe nënçmohej. Shoqëria shqiptare femrës ia kishte caktuar rolin e edukimit të brezit të ri. Këtë obligim, sa të vështirë aq edhe të rëndësishëm për kombin që pati femra shqiptare gjatë historiesë, më mirë mund ta kuptojmë nga fakti se në të kaluarën roli i shoqërisë në edukimin e brezit të ri ishte shumë i kufizuar, prandaj roli i femrës dhe i edukatës familjare ishte faktor dominant. Këtë mision patriotik femra shqiptare e kreu me sukses; ajo ishte krijesa më e dashur për fëmijën; ajo që në djep i këndonte fëmijës dhe me këtë jo vetëm që ndikoi në ruajtjen dhe kultivimin e traditave e virtyteve luftarake të popullit tonë, por këto tradita edhe i himnizoi dhe nganjëherë edhe i hiperbolizoi me qëllim që të ketë efekt më të madh në këtë mision politik. Këto tradita ato i mbajtën gjallë brez pas brezi dhe i përcollën deri në ditët e sotme. Kështu, fëmija që në vegjëli dëgjonte këngë, tregime, përralla, legjenda etj. mbi heroizmin e popullit tonë dhe mbi trimat e kombit. Nga goja e krijesës të cilën më së shumti e ruante dhe nga e së cilës dëgjonte për këto trimëri ai frymëzohej prej shembujve të të parëve tanë.

Përkundër mesjetës dhe kohës së re, kur gruaja shqiptare ishte e skllavëruar nga mashkulli dhe ligjet e kohës, femra ilire kishte të drejta përafërsisht të barabarta me mashkullin. Kështu mund të pohohet në bazë të rregullimit të përgjithshëm shoqëror dhe ekonomik të ilirëve. Se femra ka qenë e barabartë me mashkullin në çdo fushë të jetës mjafton të përmendim faktin se një mori femrash ilire kishin funksione të rëndësishme

shoqërore dhe shtetërore, bile ca prej tyre kishin arritur të bëheshin edhe mbretëresha. Kjo nuk ishte karakteristike për popujt e tjerë të vjetër, si grekët, egjiptasit apo popujt e Lindjes. Shtetet ilire shpeshherë sundoheshin edhe nga femrat, të cilat arrinin deri te fronin e sundueses-mbretëreshës, siç është rasti me DEIDAMEIAN-mbretëreshën epirote, e cila u rrëzua nga pushteti rreth vitit 230 nga aristokracia epirote që ishte e pakënaqur me përqendrimin e pushtetit në duart e mbretëreshës.⁵ Edhe shtetin e Ardianëve, pas vdekjes së Agronit më 231, fillon ta drejtojë mbretëresha Teuta si tutore e mbretit të vogël Pinesit. Bile gjatë sundimit të Teutës shteti ardian u zgjerua edhe më nga të katër anët. Edhe autorët antikë në shkrimet e veta i kushtojnë një vend të dukshëm rolit të gruas në shoqërinë ilire, pozitë kjo, siç duket, e lidhur me mbeturinat e rendit fisnor.

Në kundërshtim me shoqërinë e zhvilluar skllavopronare ku gruaja ishte përjashtuar nga jeta shoqërore, gratë ilire, krahas burrave, merrnin pjesë aktive në jetën e vendit të tyre. Autorët e vjetër e paraqesin gruan ilire trime, të shëndoshë e punëtore, që shkon me burrin jo vetëm në punë e në gosti, por edhe në luftë, ku tregojnë madje heroizma të pashembullt.⁶ Pra, pozita e gruas ishte e tillë sa ajo mund të ulej edhe në fronin e sundimit.

⁵ *Historia e Popullit Shqiptar, I*, Prishtinë 1968, f. 84.

⁶ *Historia e Popullit Shqiptar, I*, Prishtinë 1968, f. 100.

Shembuj të vetëfljimit të femrës shqiptare

Edhe në luftërat iliro-romake bashkë me meshkujt femrat luftuan heroikisht dhe treguan heroizëm të pashoq. Bile luftën e parë iliro-romake e udhëhoqi vetë mbretëresha Teuta. Edhe gjatë Kryengritjes së madhe ilire prej vitit 6-9 të erës së re, që lirisht mund të themi se ishte një luftë për jetë a vdekje, femrat ilire nuk iu ndanë mashkullit; ato luftuan krah për krah burrave dhe vëllezërve të tyre. Dhe, kështu pas disfatës së Kryengritjes shumë femra ilire u hodhën nga muret e kalasë, ose në zjarr bashkë me fëmijët e tyre për të mos rënë në duart e pushtuesve romakë dhe për të mos u bërë robëresha të tyre. Kështu pas rënies nën sundimin romak dhe pas vendosjes së administratës dhe pushtetit romak në Iliri, krahas pushtetit sundues romakët ua imponuan ilirëve edhe formën e vet të marrëdhënieve shoqërore.

Nën sundimin e huaj krahas mashkullit edhe femra ilire humbi çdo të drejtë për të udhëhequr. Megjithatë, ajo bashkë me mashkullin edhe mëtutje rezistencën e vazhdoi edhe kundër dyndjeve barbare dhe pushtetit bizantin. Në këto luftëra mashkulli gjithnjë ishte i shoqëruar nga femra, e cila nuk iu nda atij as në momentet më të vështira.

Me depërtimin e turqve në Ballkan dhe në viset tona shqiptarët u detyruan të ngjeshin armët për brezi për të mbrojtur trojet dhe nderin e tyre. Rezistenca e tyre kundër turqve hyri në një fazë të re në kohën e

Skënderbeut, që ishte një epokë e ndritur luftërash e fitoresh të shqiptarëve kundër turqve. Vetëm në saje të pjesëmarrjes së të gjitha shtresave dhe të të gjitha strukturave, pra edhe të grave, u sigurua dhe u mbrojti fitorja në periudhën sa udhëhoqi Skënderbeu. Nën udhëheqjen e strategut tonë legjendar, Skënderbeut, ishin ngritur në këmbë gra e burra, pleq e të rinj, të cilët nuk kursenin as jetën për lirinë e trojeve tona.

Edhe në momentet kur gruaja shqiptare nuk ishte një pjesëmarrëse aktive në luftën e armatosur, ajo si nënë kurrë nuk e lëshonte rastin që në çdo moment t'i jepte fëmijës së vet porosi krenare, ashtu siç bënin dikur nënat spartane kur i përcillnin djemtë e tyre në luftë. Në shek. XV lufta çlirimtare e popullit shqiptar kishte marrë përpjesëtime të mëdha. Shqiptarët, të pakët në numër, ishin të detyruar të luftonin kundër hordhive të panumërta turke. Në këtë luftë jo të barabartë u fut edhe femra shqiptare, sepse ajo pasi humbte djalin, burrin, vëllanë, shpeshherë kapej rob nga turqit. Rënia në duart e turqve për gruan shqiptare ishte më shumë se vdekje, pasi në atë rast, përveç të këqijave të tjera që i sillte pushtuesi, ajo humbte edhe lirinë dhe nderin e saj. Vetëm dy kushte ekzistonin për të mos rënë në duart e turkut: që femra t'i thente normat mesjetare të shoqërisë, të kapte armët dhe të dilte në fushën e betejës; e në kushtet kur nuk kishte mundësi të ngjeshte armët për të luftuar të bënte vetëvrasje, duke u hedhur në greminë nga shkëmbinjtë ose duke u hedhur në zjarr për të mos rënë në duart e atij që e urrente-turkut. Në të mirë të këtij pohimi flet edhe tradita

popullore. Në Martanesh një shesh përmbi një shkëmb quhet “Kuvendi i Gocave”⁷ pasi që aty vashat e Gjonit kishin vendosur më mirë të hidheshin nga shkëmbi sesa të bininë në duart e turkut. Afër Krujës ndodhet “Shkambi i Vajës”,⁸ emër që lidhet me sakrificën e 90 vajzave krutane, të cilat u hodhën nga shkëmbi për të mos rënë në duart e turqve.

Shembuj të tillë të qëndresës së femrës shqiptare gjejmë edhe në burimet historike. Kështu, sipas kronistit bizantin të shek. XV Kristobulas nga Imbrosi, “grupe shqiptarësh të ndjekura nga ushtarë turq, duke mos pasur mundësi të vazhdonin rezistencën, në vend se të dorëzoheshin, ishin hedhur nga shkëmbinjtë në greminë”.⁹ Edhe humanisti ynë Marin Barleti në veprat e tija ka dhënë mjaft shembuj të heroizmit të femrës shqiptare. Ai vë në pah se si burrat dhe gratë mbanin qëndrim burrëror dhe se në asnjë moment femrat nuk mbeteshin prapa mashkullit. Gjatë rrethimit të parë të Krujës më 1450, kur Skënderbeu kishte urdhëruar zbrazjen e plotë të qytetit, Barleti shkruan: “Kur dhembja u ul pakëz, e ngopur prej lotëvet, nënat u kthyen nga djemt e tyre për tu falur dhe me fjalë të pesëdytura u japin porosi krenare”.¹⁰ Marin Barleti gjithashtu vë në pah se si burrat ashtu edhe gratë

⁷ Shih: *Tregime dhe këngë popullore për Skënderbeun*, Tiranë, 1968, f. 108.

⁸ *Po aty*.

⁹ M. Shuteriqi, *Gruaja shqiptare në luftë për çlirim kombëtar*, Simpoziumi për Skënderbeun, Prishtinë, 1969, f. 407.

¹⁰ Marin Barleti, *Histori e Skënderbeut*, Tiranë 1964, f. 168.

mbanin qëndrim burror dhe se si për asnjë moment femrat nuk mbeteshin prapa mashkullit: "Gratë së bashku me burrat u ngjiteshin fortifikimeve, luftonin trimërisht me armikun dhe shumë prej tyre mbetën të vrara nga artileria". Pak më poshtë ai thotë: "Aty mund të shikoje burrin që binte afër dhe në sytë e së shoqes, babanë që qëndronte krejt i fortë, pa nxjerrë pikë loti para djalit të vdekur, vajzën që s'e kthente kokën me dhembje për të jatin e vdekur ose që ishte duke dhënë shpirt".¹¹

Edhe Marin Beçikemi, humanist dhe dëshmitar i kësaj lufte, shkruan: "Edhe gratë edhe vajzat nuk mbeteshin pas nga burrat për trimëri; shihje djalin që po mbaronte aty pranë nënës, burrin në sy të gruas, dhe prapëseprapë nuk i drejtonin sytë aty, por gjithnjë u përgadishnin luftëtarëve armët më të forta, përkundra armikut kryenin çdo punë që ngarkohej, zavëndsonin më shumë punë luftëtarët, që pushonin për pak kohë ose qëndronin të lidhnin plagët. As topi, as arma, as plaga, as vdekja nuk trembte njeri; të gjithë ishin të vendosur për një qëllim- të shpëtonin qytetin, duke derdhur gjakun deri në pikën e fundit".¹²

Shembuj të shumtë të heroizmit të femrës shqiptare kanë pasqyruar edhe shumë kronistë, historianë e poetë të ndryshëm qoftë të huaj qoftë të vendit. Edhe në poezinë bashkëkohore shqipe shpeshherë paraqitet portreti luftarak i femrës shqiptare, e cila me trimërinë e

¹¹ Mediha Shuteriqi, punim i cituar.

¹² *Po aty*.

vet i ndal hordhitë e egra turke. Ja se si e shpreh Neki Kalaja portretin luftarak të shqiptares:

*Kanë ngurrua turqit një ças,
si me trima t'kishin hasë
e jo ma që vetëm fare
po qëndron një bijë shqiptare*¹³

Qëndresa e femrës shqiptare dhe kontributi i saj luftës për liri janë të pandërprera deri në ditët e sotme. Fryma luftarake u trashëgua brez pas brezi gjatë gjithë kohës së sundimit turk. Edhe gjatë shekujve XVI, XVII e XVIII në kryengritjet e shqiptarëve kundër turqve së bashku me burrat prore luftuan edhe gratë. Simbol i qëndresës së femrës shqiptare kundër turqve është Nora e Kelmendit, e cila në kohën kur Vuço Pasha, bejlerbe i Bosnjës, grumbulloi në Shkodër rreth 15.000 veta, të cilët në shkurt të vitit 1638 ia mësynë Malësisë së Madhe për t'i nënshtruar kelmendasit, duke menduar se malësorët do t'i gjejnë të papërgaditur. Mirëpo, si çdo pushtues i tokave shqiptare, edhe Vuço Pasha kishte berë “hesapin pa hanxhinë”, sepse shqiptarët jo vetëm që e thyen ushtrinë e tij, por vetë udhëheqësit të ekspeditës, Vuço Pashës, ia mori kokën bija e Kelmendit – Nora.

Femra shqiptare ka luftuar kundër çdo armiku njësoj si në Kosovë, Shqipëri, Greqi, Itali, Rumani, në Turqi e gjetiu. Kështu, p.sh. populli grek në luftë për

¹³ Neki Kalaja, *Legjenda Kruetane*, Shkup, 1968, f. 17.

çlirimin e atdheut të vet nga hordhitë turke pati një ndihmesë të madhe nga arbëreshët e Greqisë, dhe jo vetëm nga meshkujt, por edhe nga femrat shqiptare, të cilat luftuan krah për krah me meshkujt shqiptarë e grekë. Simbol i femrës shqiptare në luftë për lirinë e popullit grek është Bubulina (1771-1825), e bija e kapedanit të Hidrës STAVRI PINCOIT, e cila hyn në radhët e grave luftëtare më të dëgjua të shekullit XIX. Bubulina, kjo amazone e vërtetë, trupmadhe, e fortë si shkëmbi, e bukur, guximtare dhe me autoritet, në luftë kundër Turqisë vuri në dispozicion jo vetëm njerëzit e vet, por edhe tërë pasurinë e trashëguar nga burri i saj i dytë, duke ndërtuar një anije të madhe dhe 3 të vogla. Do theksuar sidomos fakti se kjo grua shqiptare vetë i udhëhiqte trimat e saj në tërë Greqinë Jugore për çka nga bashkëkohësit u quajt edhe Kapedane e detit dhe e tokës. Bubulina vetë e komandoi anijen e madhe dhe çliroi një mori qytetesh greke, ndër to edhe NAFA-LIOS-in, që më vonë u caktua kryeqytet i përkohshëm i Greqisë. Sipas historianit grek Filimoni, "Frikacaku përpara saj turpërohej, ndërsa trimi tërhiqej".¹⁴

Nga poetët dhe shkrimtarët e shumtë të asaj kohe kjo figurë historike u mbiquajt heroinë. Këtë grua zemërshekëmb të atdheut e gjejmë të përshkruar me gjithë madhështinë e saj tek poeti arbëresh Zef Serembe:

*Bubullinte ato dite, ish vershimë që vdekja sillte,
Deti u skuq kur nëpër pritë, Bubullina armiq i ndillte*

¹⁴ M. Kokolasi, *Mësuesi*, 6.03.1974, f. 8.

Edhe Naim Frashëri i këndoi kësaj trimëreshe dhe trimit arbëresh Kanonit:

Bubulina dhe Kanoni, jenë shqiptar e bir shqiptari

Për trimëritë e Bubulinës kanë shkruar edhe shkri-mtarët botërorë, ndër të cilët Zhyl Verni, Gogoli, etj. Bile, historiani grek Kosta Biri flet qartë për origjinën e saj shqiptare. Edhe pse kishin kaluar shekuj qëkur stërgjyshërit e saj kishin lënë Arbërinë, Bubulina nuk e harroi atdheun e saj të lashtë, Shqipërinë. Ajo vetëm në gjuhën shqipe ua drejtonte urdhërat detarëve të saj trima. Me këtë gjuhë ngriti në këmbë fshatarët arbë-reshë të Buas, të Lalës, të Hekalit, të Lopesit, të Filotit, të Lagjes Plakë të Athinës, etj.¹⁵ Bashkëkohësit e saj flasin shumë për mprehtësinë e Bubulinës, për fjalët e saja të zjarrta, plumbi e baruti i së cilës ishin jo vetëm për armiqtë e jashtëm, por edhe për ata të brendshëm që aq shumë e urrenin për fitoret që kishte korrur dhe për famën e saj luftarake brenda dhe jashtë Greqisë. Ar-miqtë e saj nuk lanë intrigë pa thurur për ta mposhtur këtë sokoleshë. Në pamundësi për ta sulmuar haptas, vendosën, më në fund, ta vrasin me anë intrigash pas shpine. Në mbrëmjen e 22 majit 1825, derisa po qën-dronte në shtëpinë e saj në Specë, kundër Bubulinës u shti me armë nga jashtë. Sapo doli në dritare ajo u që-llua për vdekje nga armiqtë. U varros në Specë.¹⁶

¹⁵ *Po aty.*

¹⁶ *Po aty.*

Gruaja shqiptare, edhe pse në të shumtën e rasteve nuk pranohej në institucionet publike, gjithnjë i shkonte pas burrit, të cilit jo vetëm që i ndihmonte, por edhe i jepte zemër dhe e nxiste për qëndresë kundër armiqve. Megjithë pozitën e rendë shoqërore, gruaja shqiptare edhe nën sundimin shekullor turk kishte mbetur ajo që kishte qenë më parë.

Autorë të ndryshëm, shkencëtarë, dijetarë, udhëpërshkrues dhe njohës të Shqipërisë e të shqiptarëve në asnjë moment nuk ngurruan të shkruajnë për kontributin e madh që i dha femra shqiptare Lëvizjes Kombëtare të popullit të vet. Mjafton të përmendim HYASINT HECQUARD, i cili nga mesi i shek. XIX shkruante se me gruan shqiptare, qoftë myslimane, qoftë e krishterë, ndonëse e nënshtruar ndaj tij, burri këshillohet jo vetëm për punët e familjes, por edhe për çështjet e vendit. Ato, shkruante Hecquard, kanë dhënë shpeshherë prova heroizmi, dinë të mbajnë lotët e dhembjen edhe kur janë përpara njerëzve të tyre me të shtrenjtë të shtrirë përdhe, dhe shpeshherë duke mbajtur në duar kufomat e tyre i kanë shpënë ato në mesin e luftëtarëve për të nxitur hakmarrjen kundër armikut. Më kanë treguar për nëna që nuk i kanë pranuar në shtëpi fëmijët e tyre, të cilët nga frika kanë lënë luftën, duke shkruar ato (nënat F.R) vetë në fushën e betejës, ose nusët që janë ndarë

nga burrat e tyre vetëm pse këta janë larguar për një çast nga zjarri i luftës”.¹⁷

Roli i gruas shqiptare dhe kontributi i saj në luftërat çlirimtare hyn në një fazë të re gjatë Rilindjes Kombëtare. Rilindja Kombëtare Shqiptare, si një lëvizje e përgjithshme e armatosur dhe jo e armatosur, synonte të bëhej një lëvizje e përgjithshme në të cilën do të merrnin pjesë aktive të gjitha shtresat shoqërore, pra edhe gruaja. Gjatë Rilindjes gruaja shqiptare ishte aktive në të gjitha poret e Lëvizjes Kombëtare; me armë në dorë, por edhe arsimuese e kombit. Rilindësit tanë e kuptuan rëndësinë historike të saj, prandaj në veprat e tyre ngrihën zërin për çlirimin e gruas nga ”kafazi” apo ”kuvlia”, siç thoshte Naim Frashëri. Në këtë aspekt kontribut të madh ka dhënë padyshim Sami Frashëri, i cili shkruante se ”gruaja duhet të jetë e mësuar më shumë nga burri, se fëmijët së pari nga nëna e marrin arsimin dhe mësimet”. Kjo moto e Samiut dhe e rilindësve të tjerë ishte një tezë ideologjike që i shërbente jo vetëm emancipimit të gruas shqiptare, por edhe emancipimit të mbarë shoqërisë shqiptare. Samiu gjithnjë e kishte parasysh rolin e madh të gruas në emancipimin e përgjithshëm të shoqërisë shqiptare, prandaj në veprat e veta jo vetëm që e vë në pah këtë rol, por flet me respektin më të madh për to, duke konstatuar: ”Shqiptaret aq të hijeshme, sa dhe të ndershme, aq trime sa

¹⁷ Mediha Shuteriqi, *Gruaja Shqiptare në luftë për çlirimin kombëtar*, Simpoziumi për Skënderbeun, Prishtinë, 1968, f. 408-409.

dhe burrat, punojnë avlëmendin e gjergjefin, bëjnë pëlhura të holla e byryngjike të mëndafsha por të bukura, qendisin me ar e me mëndafsh. Përveç të prerit e të qepurit të rrobave, të plekosurit të çorapeve e të tjera, bëjnë dhe punë të vlefshme të shtëpisë.”¹⁸

Samiu gjithnjë theksonte edhe rolin e madh të arsimimit dhe të edukatës së femrës shqiptare, duke thënë: “... në qoftë se gruaja është me arsim, kulturë dhe edukatë, ajo bashkë me dashurinë i jep femijës edhe edukatën, arsimin e kulturën”.

Edhe gjatë luftërave kundër zbatimit të Reformave të Tanzimanit në Shqipëri femrat shqiptare gjenden krah për krah me burrat. Heroizmave të femrës së kësaj kohe këngëtari popullor u këndoi:

*Kurvelesh o gur i thatë
Trima burrat, trima gratë.*

Në periudhën e kaçakëve femrat shqiptare luftojnë fyta-fyt me pushtuesin dhe me armiqtë e popullit, siç ishte rasti me të shoqen e Shemo Gjirokastritit, që ishte krah i djathtë i tij, mandej me të bijën e Xhafer Kampulës, e cila lufton bashkë me të kundër kosha-dhave turke; me të motrën e Halitit që i ndihmon të vëllait për të mbushur pushkën:

¹⁸ Sami Frashëri, *Dheu është flori*, Prishtinë 1969, f. 32-33.

Në luftën për zgjimin dhe çlirimin kombëtar femrat i gjejmë edhe si propaganduese të zjarra dhe si punonjëse të palodhshme në fushën e arsimit kombëtar. Femra shqiptare nuk lufton, pra, vetëm me armë në dorë, por edhe me pendë. Ajo që në bangat e shkollës ngreu zërin kundër robërisë shekullore turke. Me hapjen e Shkollës së parë Shqipe të Vajzave më 1891 në Korçë femrat shqiptare si Sevasti e Parashqevi Qiriazi u bënë edukatoret e para në atë shkollë, në atë “fole kombëtare”, siç e quante Mihal Grameno. Nga kjo shkollë dolën jo vetëm arsimtare të popullit, por edhe luftëtare të pamposhtura të çështjes kombëtare. Dihet mirëfilli se qëllimi i hapjes së Shkollës Shqipe të Vajzave ishte që edhe vajzat e gratë shqiptare të mësonin gjuhën e bukur shqipe, nëpërmjet saj të ushqeheshin me dashuri për atdheun që pastaj kur të rriteshin të rrëmbenin armët dhe krah për krah me mashkullin të luftonin kundër armikut.

Në luftën për mbrojtjen e Plavës dhe të Gucisë për trimëri e heroizëm shkëlqeu motra e Zhujë Selmanit, Galë Selmani nga Rugova, e cila me një sëpatë në dorë u bë tmerr për malazeztë. Asaj populli i këndoi:

*S'ish kanë çikë po ish kanë krajlicë,
shtatë vetë i preu me sakicë.*

Edhe një shoqe e saj, Hata e Nokshiqit, u shqua për guxim dhe trimëri. Ajo ishte një grua pa fëmijë. Burri i qe vrarë pak kohë më parë në betejën e Nokshiqit. Papritur shtëpia e saj rrethohet nga forcat malazeze. Hata mbyll derën, por ushtarët malazez hapin një tunel për t'u futur brenda. Trimëresha e Nokshiqit, e fshehur në një kthinë me një sëpatë në dorë, ia priste kokën çdo malazezi që futej në tunel dhe orvatej të hynte në shtëpi, ndërsa trupin ia tërhiqte brenda që të mos e hetonin të tjerët. Futej ushtari tjetër dhe e pësonte të njëjtin fat. Ajo preu kështu 8 armiq. Kur malazeztë mësuan se ç'po ndodhte brenda ia futën zjarrin shtëpisë ku u dogj edhe Hatë Nokshiqi. Çika e Nokshiqit ishte bërë legjendare që më parë kur kishte arritur të shpëtonte 100 burra të mbyllur nga malazeztë në një kullë që kishte marrë flakë. Për këtë akt Jakup Ferri e kishte përgëzuar dhe ia kishte falur një pushkë me 100 fishekë.¹⁹

Jo vetëm gratë e arsimuara, por edhe të tjerat gjatë kryengritjeve të Rilindjes ndihmuan me mish e me shpirt. Ato u shpinin kryengritësve bukë e fishekë, u qëndisnin flamuj kombëtarë, vendosnin kontakte midis çetave patriotike dhe kryenin punë të tjera të rëndësishme për kombin. Këtu mjafton të përmendim patrioten Parashqevi Kita nga fshati Gostivisht i Kolonjës. Bashkëkohësit e saj tregojnë me admirim për trimërinë dhe guximin e stolisnin, për urrejtjen e madhe që kishte ndaj shovinistëve grekë dhe për ndjenjat e

¹⁹ Kosovarja, nr. 1995, f. 24.

saja të zjarrta për liri. Me zjarr e pasion të madh ajo ngriti flamurin kombëtar në kulmin e shtëpisë së saj në vitin 1912, atë flamur që i ati ia kishte dhënë me pajë. Mëgjithëse tragjik, është i lavdishëm fundi i kësaj gruaje, e cila para xhelatit grek Strato vdiq duke thënë: “E kam për nder të vdes për Shqipërinë! Jam shqiptare dhe vdes për kombin”.²⁰

Kur flasim për rolin dhe pjesëmarrjen e gruas shqiptare në luftërat çlirimtare të popullit tonë nuk mund të mos e përmendim edhe kontributin e Nënë Ajshes-nënës së Isa Boletinit, e cila ishte një grua bujare, trime e zemërgjerë. Nënë Ajshja, siç e quanin shokët dhe bashkëluftarët e birit të saj, gjithmonë me kobure në brez priste e përcillte miqtë e mysafirët në kullë dhe bisedonte me ta punë burrash. Atë lufta nuk e mërziste. Kur zbrazeshin e gjëmonin gjylet përmbi kokë ajo u jepte zemër bijve dhe me krenari i porosiste: “Bini djem, e mos u koritni se një herë jena le e një herë kena me dekë!” dhe bashkëluftëtarëve u sillte bukë e ujë, e ua mjekonte plagët të plagosurve.²¹ Gjithë ditën sa vazhdoi lufta për kullën e Boletinit më 1895, nëna e Isait, Ajshja, gjyshja, siç e thërrisnin në familje, me një patllake në dorë endej përgjatë murit të oborrit e vështronte së larti se mos ia sillnin djalin të vrarë e mandej të vërsulej për t’ia marrë gjakun, po kur e shihte të gjallë e në ballë të shokëve i jepte kurajo të birit, si

²⁰ Jonulla Zogrofi, *Gruaja Kolonjare luftëtare për çlirimin kombëtar*, Konferenca II, Tiranë, 1969, f. 450.

²¹ Skënder Luarasi, *Isa Boletini*, Prishtinë, 1979, f. 20-21.

një amazonë, duke i thirrur “Qëndro i fortë, biro, se të ka ba nana djalë të luftojsh me pashallarë”.²² Nënë Ajshja dinte ta ngushëllonte të birin me plot optimizëm: “Le t’i djegin, biro, janë vjetruem e ke me i ba ma të mira”.²³ Këto ishin fjalët ngushëlluese dhe optimiste pas luftës që u zhvillua te Maja e Vogël në Boletin midis vullnetarëve të Isait dhe 500 asqerëve turq, të cilët pas luftës ia futën zjarrin kullës së Isa Boletinit.

Në kryengritjet e mëdha shqiptare të viteve 1910-1912 krahas meshkujve në luftë morën pjesë shumë femra shqiptare, kontributi i të cilave ishte tejet i madh. Një numër i madh sosh u shquan si agjitatore e aktiviste, si organizatore e luftëtare për liri. Ndër to u dalluan sidomos Tringa e Malësisë, Lina Grameno, Zekie Krasta, Polikseni Luarasi, Qoledhonka Falli e shumë të tjera. Agjitimi në favor të Lëvizjes u bë më i suksesshëm dhe më i organizuar pas formimit të shoqërisë së parë të grave shqiptare me emrin simbolik “Ylli i Mengjezit”. Kjo shoqëri u formua me iniciativën e Parashqevi Qiriazit më 1910, mirëpo, si të gjitha shoqëritë e tjera kombëtare që ishin ferrë në sy për armiqtë e popullit tonë dhe për pushtuesit, edhe kjo u persektua nga kisha greke dhe puna e saj u ndalua nga ana e pushtetit turk. Megjithë masat e marra kundër saj, Shoqëria edhe më tej nuk e ndërpreu aktivitetin për të mirën e çështjes kombëtare.

²² *Po aty*, f. 23.

²³ *Po aty*, f. 24.

Si gjithmonë, edhe në vitet 1910-1912, në kohën e kryengritjeve të mëdha, gruaja shqiptare nuk qëndroi vetëm në prapavijë. Ajo kaloi edhe në vijën e parë të frontit kundër armikut aq të urrejtur. Gratë e Kosovës luftuan trimërisht dhe krah për krah me vëllezërit, bijtë dhe burrat e tyre kundër hordhivë turke. Kosovarët treguan heroizëm të pashembullt në luftën e Kaçanikut, e cila u zhvillua në vitin 1910 nën udhëheqjen e Kreshnikut të Maleve, Idriz Seferit. Në këtë betejë edhe gratë luftuan me trimëri të madhe sikurse edhe në betejat e tjera ku gjithnjë ishin të pranishme. Për pjesëmarrjen e femrave në këtë luftë dëshmon edhe një numër i madh këngësh, të cilat edhe sot këndohen nga populli ynë:

*Kaçaniku e paska lëshu
Kur ka ba për me u farue
Duel Kosova burr e grue
Burr e grue smun e ka nalë
edhe pushkët i paskan marrë²⁴*

Edhe gratë e Dibrës e të Malësisë së Mbishkodrës ndoqën shembullin e motrave të tyre kosovare. Për heroizmat e trimëritë e tyre gjejmë mjaft shkrime edhe nëpër gazetatat dhe literaturën turke të kohës. Gazeta "SABAH" e 16 prillit 1911 shkruante: "Ndërmjet kryengritësve shqiptarë kishte edhe gra të veshura me rroba burrash. Në ndeshjet e përmendura kanë marrë pjesë

²⁴ Demush Shala, *Këngë popullore lirike*, Prishtinë, 1973, f. 230.

edhe gratë e malësive, të cilat qysh kur kanë qenë të vogla janë mësuar të marrin pjesë ndër luftëra, bile disa nga to kanë dëftuar edhe trimërinë e tyre aq sa të kalojnë në vijën e parë të luftës”.²⁵

Heroizëm të papërshkrueshëm tregoi edhe Zekie Krasta, e cila luftoi heroikisht në Kolonjë, si dhe Tringa e Malësisë në Shkodër. Edhe më 12.08.1912, kur kryengritësit nën udhëheqjen e Bajram Currit rrethuan Gjakovën, gratë shqiptare jo vetëm morën pjesë në luftë, por shumë prej tyre vullnetarisht i dorëzuan stolitë që mbanin për ta ndihmuar kryengritjen dhe për t’i kontribuar sa më shumë luftës kundër pushtuesve. Kontributi i femrës shqiptare ishte tejet i madh edhe në shpalljen e pavarësisë së Shqipërisë më 28.11.1912. Kështu, p.sh. Flamuri Kombëtar, të cilin e ngriti patrioti Ismail Qemali në Vlorë më 28.11.1912, ishte i punuar nga Marigo Pysia.²⁶ Mbi Flamurin e qëndisur nga Marigoja përfaqësuesit e popullit shqiptar nënshkruan aktin e pavarësisë së Shqipërisë dhe pastaj u ngritën në këmbë e kënduan Himnin e Flamurit. Punën normale të Kuvendit të Vlorës, si dhe të shpalljes së pavarësisë së Shqipërisë e bën të mundshme Isa Boletini i cili në krye të 400 trimave të Kosovës krijoi gardën e parë kombëtare republikane, duke bërë rojën e parë të nderit pranë Flamurit të ngritur, pranë atij flamuri, të cilin e kishte qëndisur Marigo Pysia. Kjo veterane e Lëvizjes Kom-

²⁵ Cituar sipas M. Shuteriqit, Simpoziumi për Skënderbeun, f. 410.

²⁶ Ketë veterane të luftërave çlirimtare Presiddiumi i Kuvendit Popullor të Shqipërisë e ka dekoruar me URDHËRIN E LIRISË.

bëtare edhe pas shpalljes së pavarësisë jo vetëm që qëndiste ditë e natë shqiptonja dykrenare mbi fushën e kuqe, por mobilizoi edhe shumë gra e vajza për këtë punë të ndershme. Njëherësh kjo ishte edhe një luftëtare e palodhur për përhapjen e gjuhës shqipe, për çlirim nacional dhe përjetësimin e traditave të lavdishme të gruas shqiptare.

Përderisa Isa Boletini bashkë me fatosat e Kosovës kishte shkuar në Vlorë dhe siguronte punën normale të Kuvendit të Vlorës, familja e tij në Mitrovicë ishte nën roje të xhandarmërisë serbomadhe. Borgjezia serbomadhe jo vetëm që e mbante nën kontroll të plotë familjen e Isait, por ishte përpjekur ta internonte diku në brendi të Serbisë. Kështu, kur komandanti serb erdhi me ushtri dhe me pleqësinë e mëhallës për ta transferuar familjen e Isait, kur i urdhëruan të përgatiteshin për udhëtim dhe kur tentuan që me dhunë t'i nxirrnin jashtë shtëpisë, gruaja e Isait, Qamilja, rrëmbeu një teneqe me vajguri, e vuri te dera dhe me shkrepsë në dorë iu kërcënua autoriteteve serbe: "Sa me deké me njizet fëmijë rrugëve e me u ba prrallë nëpër Serbi, shumë ma mirë po digjna në vatrën tonë! A deli, a po me u përvlu edhe ju"²⁷ Shembuj të tillë të qëndresës dhe të sakrificës së gruas shqiptare kemi me qindra e mijëra në historinë tonë të lavdishme, mirëpo fatkeqësisht shumica tyre nuk janë njohur deri në ditët e sotme.

²⁷ Skender Luarasi, *Isa Boletini*, f. 207.

Edhe pas shpalljes së pavarësisë femra shqiptare mbeti e skllavëruar, prandaj edhe më tej u detyrua të luftojë jo vetëm kundër atyre që privonin lirinë e Shqipërisë, por edhe kundër ligjeve të shoqërisë feudo-borgjeze shqiptare. Femra kosovare edhe pas pavarësisë së Shqipërisë nuk i lëshoi armët nga dora. Ajo bashkë me mashkullin u gjend në të njëjtin front të luftës kundër atyre që mohonin të drejtën e ekzistimit të shqiptarëve. Simboli i qëndresës së femrës shqiptare për të gjitha kohët padyshim është Qerime Galica, e cila bashkë me çetën e Azem Galicës luftoi kundër pushtetit antipopullor të Jugosllavisë së vjetër. Gjatë Luftës së Parë Botërore, kur Kosova ishte e okupuar nga forcat bullgare dhe ato austro-hungareze, çeta e Azem dhe Shotë Galicës kryente me sukses aksione luftarake kundër pushtuesve. Kështu, në një konflikt më 1916 në fshatin Obri të Drenicës mbetën të vrarë 8 armiq dhe shumë të tjerë të plagosur. Në këtë luftë u plagos edhe burri i Shotës-Azem Galica së bashku me një tjetër. Si gjithnjë Shota edhe këtu tregoi trimëri të madhe, duke çarë rrethimin dhe duke i strehuar shokët në pyll. Derisa Azemi u desh të mjekohej 3 muaj në bjeshkët e Zanogës, Shota kishte marrë përsipër të ruante dhe të ushqente luftëtarët e plagosur. E dërguar nga Azemi, e armatosur dhe e maskuar me rroba grash, dy herë shkoi në Mitrovicë ku gjendej Hasan Prishtina për ta informuar dhe për të marrë udhëzime rreth luftës së çetave të Drenicës. Aksione të armatosura të çetës së Azemit dhe Shotës u kryen edhe gjatë viteve 1917 e 1918. Kështu, më 1918 kryengritësit e Kosovës kishin

shkatërruar postkomandat armike në territorin e Drenicës.

Numri i luftëtarëve të çetës së Azemit e Shotës arrinte në 350-400 veta.²⁸ Kështu, kryengritësit pasi çliruan Drenicën e Istogun, në shtator të vitit 1918 çliruan edhe Pejën, ku në sheshin e qytetit Shota bashkë me Azemin dhe patriotët pejanë ngritën flamurin shqiptar.

Pas krijimit të Mbretërisë Serbo-Kroato-Slllovene, çeta e Azemit dhe e Shotës vazhdoi edhe më tej luftën kundër regjimit antipopullor të Jugosllavisë së vjetër. Pas vdekjes së Azemit më 1924, Shota u detyrua të kalojë në Shqipëri, por Qeveria e Zogut i mohoi çfarëdo ndihme kësaj heroine të luftës çlirimtare, e cila nga mosha 16 vjeçe e deri në vdekje nuk kishte hequr armët nga brezi e as rrobat e burrit. Në gusht të vitit 1927 ajo vdes nga plagët që kishte marrë 3 vjet më parë duke u kacafytur me xhandarët dhe ushtrinë e Mbretërisë SKS në Drenicë.

Ajo që ishte Shotë Galica për Azemin, ishte Igballe Prishtina për Hasan Prishtinën. Vdekja e gruas dhe bashkëluftëtares, Igballes, në Paris më 1932, për Hasan Prishtinën dhe për tërë popullin shqiptar ishte një humbje e madhe, meqë ajo tërë jetën ishte roje trime dhe bashkëpunëtore e pandarë e patriotit. Në çdo përpjekje dhe vështirësi nuk iu nda të shoqit. Ashtu si Hasani që nuk e hoqi armën nga brezi tërë jetën, edhe Igballja deri në vdekje në çantën e saj të “madams”

²⁸ Ajet Haxhiu, vepër e cituar, f. 127.

mbajti revolen. Trimërinë e kësaj gruaje patriote patën rastin ta provojnë jo vetëm zogistët në Tiranë në vitin 1922, por edhe bajraktarët e Lumës gjatë një rrethimi të Hasan Prishtinës, kur e para shtiu me armë kundër armiqve tradhtarë.²⁹

Duke shfrytëzuar eksperiencën e viteve të mëparshme pas pavarësisë gruaje shqiptare bënë përpjekje për t'i ardhur në ndihmë kombit, tani jo si më parë individualisht, por në formë të organizuar. Tanimë filluan të formohen një varg shoqërish e organizatash politike të grave. Në Korçë, psh. u rimëkëmb organizata politike "Ylli i Mengjezit", e cila kryesohej nga Parashqevi Qiriazhi, në Vlorë u themelua shoqëria "Shpresa Kombëtare" e udhëhequr nga Marigo Pysia, kurse në Shkodër më 1918 ajo "Gruaja shqiptare" nën drejtimin e Shaqo Cobes. Shoqëri të tilla patriotike të grave u themeluan edhe në Elbasan, Tiranë e gjetiu. Këto shoqëri padyshim luajtën një rol të madh për mbrojtjen e çështjes kombëtare.

Pas Luftës së Parë Botërore, kur nga tokat shqiptare nuk tërhiqeshin ushtritë pushtuese, një numër i madh grash shqiptare rrokën armët dhe bashkë me meshkujt luftuan për t'i dëbuar nga trolli shqiptar ushtritë e okupatorit italian dhe të shovinistëve fqinj. Këtu do përmendur shembujt e Zekije Krastës nga Kolonja, Rabie Hysit nga Bolena e të shumë grave të tjera të cilat kontribuan për rifitimin e pavarësisë së Shqipërisë.

²⁹ *Po aty*, f. 269.

Për kontributin e madh të femrës në luftën e Vlorës kundër italianëve populli këndoi:

*Po shkojnë motrat kep në kep
me skutaçe po çojnë fyshekë*

ose:

*Le të dalim edhe ne gratë,
të marrim peshqir e napë
tu njomëm bazën e thatë
t'u shpijm bukë e fishekë
t'u hapim ndonjë hendek!³⁰*

Këto vargje dhe një mori këngësh të tjera të cilat këndohen edhe sot në popull dëshmojnë për ndihmën dhe kontributin e madh që dhanë gratë shqiptare jo vetëm në luftën e drejtpërdrejtë, por edhe në bartjen e municionit, gatitjen dhe shpërndarjen e ushqimit, mjekimin e plagëve, etj.

Megjithë kontributin e madh në luftën për çlirimin kombëtar, gruaja shqiptare pas luftës së Vlorës nuk gëzoi të drejtën që e kishte fituar me armë në dorë. Kjo ngase pushteti ishte në duar të një shtrese e cila ende kishte paragjykime për femrën.

³⁰ Demush Shala, *Këngë popullore historike*, Prishtinë, 1973, f. 277.

Në valën e kryengritjes së përgjithshme të lëvizjes demokratike revolucionare të viteve 1921-1924 mësuesit shqiptarë u ngritën në një vistër grevash në muajt e parë të vitit 1924. Të parët e filluan grevën mësuesit e Korçës e pas tyre ata të Kavajës, Tiranës e Gjirokastrës. Kështu, më 9.II.1924, 34 mësues e mësuese të Tiranës shpallën grevë. Në grevën e mësuesve të Korçës më 1924 merr pjesë edhe patriotja Persefoni Treni, mësuese e Shkollës së parë shqipe të Korçës, më vonë mësuese po aty. Më 1918 punoi si mësuese në Pogradec ku u angazhua edhe për emancipimin e gruas shqiptare. Qeveria e Zogut Persefonin dhe shoqet e saja i pushoi nga puna më 1936. Ishte ky qëndrim i sakrifikuar në ditët e vështira për arsimin shqiptar.³¹ Gjatë sundimit feudalo-borgjez të Zogut në Shqipëri kërkesën e drejtë të femrës shqiptare për t'u liruar nga varësia e plotë e burrit e përkrahën vetëm qarqet më demokratike të shoqërisë shqiptare të cilat njëherësh luftonin kundër pushtetit të Zogut. Edhe në Revolucionin demokratik-borgjez të qershorit më 1924 gruas shqiptare mori pjesë aktive, mirëpo pozita dhe gjendja e saj pas këtij revolucionit nuk ndryshoi nga fakti se shumica e udhëheqësve të pushtetit nuk ishin entuziastë të emancipimit të gruas. Pas kundërrevolucionit në Shqipëri nuk u bë asnjë hap përpara në emancipimin e femrës shqiptare.

Rezistenca e femrës shqiptare kundër regjimit feudal të Zogut për të përmirësuar pozitën e vet ishte e

³¹ Mësuesi, 6.03.1974, f. 3.

pandërprerë. Ajo si gjithmonë edhe në këtë aspekt dha kontributin e vet. Kështu, më 1931 u organizuan një varg protestash të fshatarëve kundër pushtetit të Ahmet Zogut, ndërsa kulmi i tyre u arrit në rrethet e Vlorës e Korçës. Pos protestave të fshatarëve kundër prefekturës që mbronte çifligarët 120 gra të fshatit Zvërnec, të armatosura me shkopinj, u përleshën me xhandarmërinë.³²

Megjithatë, në këtë kohë femra shqiptare nuk mbeti aty ku ishte; ajo filloi të inkuadrohet në të njëjtën organizatë profesionale me burrin apo në të njëjtën shoqëri artistike; nuk lejonte më burrin të lozte rolin e gruas në skenën e teatrit dhe gjetkë, por doli vetë para publikut dhe me talentin e saj të panjohur gjer tani entuziazmoi publikun. Femra tani filloi të përvetësojë edhe idetë më të reja të kohës dhe të hidhet në luftë me tërë shpirtin e saj edhe kundër depërtimit të ideve fashiste në Shqipëri.

Të privuar nga të drejtat e saja për shkak të urrejtjes së madhe që pati ndaj fashizmit, femrën shqiptare e gjejmë edhe në luftën qytetare të Spanjës të rreshtuar në brigadat internacionale. Mjafton të përmendim shembullin e infermieres trime Justina Shkupi, e cila me kontributin e saj e nderoi gruan shqiptare dhe me krenari ngriti lart flamurin e internacionalizmit në luftën qytetare të Spanjës. Mund të përmendim vetëm një ngjarje të shkurtër të jetës së kësaj internacionalisteje shqiptare. Në një rast spitali duhej të transferohej ngaqë

³² *Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme*, Tiranë, 1971, f. 186.

afrohej armiku. Të plagosurit u vendosën me kujdes në vagonët e trenit. Një vagon me 27 të plagosur e kishte nën kujdes Justina. U dha urdhëri: “Në rast bombardimi ose mitralimi nga aeroplanët e fashistëve asnjë sanitar apo mjek nuk do të dalë nga vagonët, po nuk dolën të gjithë të plagosurit”.³³ Gjatë natës treni u sulmua nga fashistët, u bë masakër i madh mbi internacionalistët, kurse pas ndërprerjes së bombardimit Justina u gjet në krye të detyrës, duke ia dhënë gjakun e saj një luftëtari që ishte plagosur rëndë. Jo vetëm Justina, por edhe vullnetarët e tjerë shqiptarë në luftën qytetare të Spanjës përfaqësuan me dinjitet shpirtin luftarak dhe solidar të popullit shqiptar dhe në të gjitha betejat u shquan për shkathtësi, trimëri, besnikëri, heroizëm dhe për disiplinë revolucionare.

Që në fillim të vitit 1939, kur dihej dhe vetëm pritej sulmi fashist italian si rrjedhojë logjike e politikës fashiste të Ahmet Zogut, femrat shqiptare qenë ato të cilat bashkë me meshkujt filluan valën e protestave jo vetëm kundër qeverisë së Zogut, por edhe kundër depërtimit të ideve fashiste dhe fashizimit të Shqipërisë. Në Tiranë shpërtheu një demonstratë e madhe antifashiste në fillim të prillit 1939. Pretekstin për të filluar ajo e inskenuan femrat shqiptare të Institutit të Femrave, të cilat organizuan një shfaqje patriotike në kinemanë “GLORIA” të Tiranës. Pas shfaqjes spektatorët bashkë me artistët dolën në rrugë, demonstruan dhe u përleshën me orë të tëra me policinë. Përleshja u ashpërsua pasi

³³ *Shqipëria e re*, nr. 6, 1972, f. 19.

demonstruesit filluan të hidhnin parulla kundër fashizmit dhe qeverisë së Zogut, e cila ishte e paaftë ta organizonte popullin në mbrojtjen e atdheut nga lubia fashiste. Po ashtu, edhe më 28.11.1939 në qytetet kryesore të Shqipërisë u organizuan demonstrata në të cilat morën pjesë burra e gra, të rinj e të reja. Këto demonstrata janë të rëndësishme jo vetëm pse u organizuan në tërë Shqipërinë, por edhe për faktin se Italia në këtë kohë ishte në kulmin e fuqisë së vet. Edhe pse Shqipëria u okupua nga fashistët, femra shqiptare nuk qendroi duarkryq. Krah për krah me meshkujt u hodh në Luftën Nacional-Çlirimtare të cilën e udhëhoqi Partia Komuniste Shqiptare. Shqiptarja, si gjithmonë gjatë histories, edhe tani ishte krenare për nderin dhe dinjitetin e vet, ajo e urrente edhe pushtuesin italian si çdo pushtues tjetër, jo vetëm si grabitësin e lirisë kombtare, por edhe si bartësin e normave morale poshtëruese. Femra shqiptare, e cila kishte luftuar në tokën e Spanjës kundër fashizmit, si të mos luftonte tani kur i njëjti fashizëm ia kishte grabitur atdheun. Prandaj, që në ditët e para ajo u hodh në luftë kundër okupatorit fashist dhe shërbëtorëve të tij-tradhtarëve të vendit. Ajo luftoi po me atë vrull me të cilin kishte luftuar kundër armiqve të popullit mijëra vite më parë, mirëpo tani kishte një traditë të shkëlqyer luftarake nga e kaluara, kishte përvojë të mirë luftarake dhe udhëhiqej nga idetë dhe programi i Partisë Komuniste shqiptare.

Lufta Nacional-Çlirimtare dhe pjesëmarrja e gruas në të është një etapë e re e luftës së pandërprerë të popullit tonë kundër shtypjes. LNÇ-ja është një luftë

vërtet e madhe dhe e lavdishme në të cilën femrës shqiptare i jepet mundësia që më shumë se çdo herë më parë ta dëshmojë jo vetëm urrejtjen e madhe që kishte ndaj okupatorit dhe tradhtarëve, por njëherësh të tregojë shembuj heroizmi, trimërie e theori. Sidoqoftë, LNÇ-ja dallohet nga luftërat e tjera jo vetëm për karakterin e saj, por me faktin se në të njëherësh vjen në shprehje pjesëmarrja masive e femrës shqiptare. Në këtë luftë popullore luftuan njësoj vajzat e qytetit dhe të fshatit, të shkolluarat dhe të pashkolluarat, vajzat e reja dhe gratë e moshuara. Aradhat e shumta partizane ishin shkolla të vërteta ku mësohej jo vetëm përdorimi i armëve, por bëhej edhe ngritja arsimore. Ato, aradhat partizane, ishin shkolla të vërteta të të gjithë partizanëve e partizaneve. Kushtrimit të Partisë për luftë i përgjigjet i tërë populli, pra edhe femra shqiptare. Pjesëmarrjes së saj në luftë populli i këndoi:

*“La tërkuzën dhe shatin
la zakonet edhe iku”,*

ngjeshi armët dhe në vijën e parë të frontit, sulet në llogoret e armikut. Kështu, nga pjesëmarrja e femrës

*“Malet tona po buqasin,
tundet vendi për liri,
tradhtarët po bërtasin,
vajza në luftë sa çudi”*

Vajza shqiptare me krenari kërkonte armë e municion, sepse, siç thoshte

*“Jam e fortë si një djalë
do luftoj
njësoj pushkën dhe bombat
përdoroj”³⁴*

Dhe, vërtet ajo jo vetëm që nuk u turpërua asnjëherë, por tregoi edhe shumë shembuj heroizmi dhe shpeshherë kreu detyra që vështirë mund t'i kryenin meshkujt. Shumë partizane pos që luftuan heroikisht, kishin edhe detyra me përgjegjësi dhe dalloheshin si udhëheqëse në njësitet partizane. E tillë ishte edhe baresha trime Zonja Çurre-heroinë e popullit nga fshati Tragjas i Vlorës, e cila u vra më 22.07.1944 në përleshje me armiq të në krahinën e Matit. Edhe heroina dibrane Hibe Palikuqi, e cila u vra në Kërçovë më 23.09. 1944, ishte anëtare e Partisë dhe zëvendëskomisar e njësitit të vet.

E shohim të arsyeshme që me këtë rast të ndalemi pak më shumë në aktivitetin e Hibe Palikuqit, kësaj heroine të dyfishtë. Qysh në ditët e para të LNÇ-së shtëpia e Sabrije Palikuqit (nënës së Hibës) ishte bazë e sigurt e veprimtarëve kumunistë dhe e simpatizuesve të Lëvizjes në Dibër e rrethinë. Kontaktet e para të Hibës

³⁴ *Tregime dhe këngë popullore për Skenderbeun*, f. 264; *Skenderbeu kishte thënë*, Shkup; Demush Shala, vepra e cituar, f. 126.

me ilegalët ishin që në vitin 1942, kur strehoheshin përkohësisht në shtëpinë e saj, ose vinin për të marrë pjesë në mbledhjet që organizoheshin aty. Në ndikimin e tyre Hibja u bë shpejt një propagandiste e shkathtë në masën e grave. U mësonte grave dhe të rejave këngë partizane, organizonte mbledhjen e ndihmave për partizanët dhe kohën e grumbullimit të grave në stacionin e ujërave termale të Banishtit e kthente në manifestime të hapura antifashiste, ku bisedohej e propagandohej për LNÇ-në, për Partinë Komuniste etj.

Dalja e vëllait të saj, Eshrefit, në çetë në prill të vitit 1943 u bë shkas që fashistët ta burgosnin së bashku me nënën e saj dhe motrën e vogël. Edhe në burg Hibja qëndroi ballëllartë. Me t'u liruar nga burgu Hibja u hodh edhe më me guxim në luftën antifashiste. Vajza dikur e mbuluar me çarçaf, në prag të kapitullimit të Italisë fashiste u pranua në radhët e Rinisë Komuniste Shqiptare.³⁵

Në manifestimin popullor që u organizua ditën kur kapitulloi Italia fashiste Hibja tok me 15 të reja dibrane u bashkua me manifestuesit dhe që atë ditë u bë partizane efektive e Batalionit të Dibrës. Të gjitha detyrat që iu ngarkuan nga komanda partizane ajo i kreu me guxim, zgjuarësi e shkathtësi.

Pas luftës së dytë të Dibrës në nëntor 1943 forcat partizane u tërhoqën nga qyteti. Hibja u hodh në ilegalitet dhe veproi në zonën e Zhupës së Dibrës në fshatrat Ballancë, Prapanik, Selcë etj. Aty vazhdoi

³⁵ *Yje të pashuar II*, Tiranë, 1971, f. 303.

punën agjituese në popull dhe udhëhoqi një akcion të armatosur kundër një autokolone në rrugën Strugë-Dibër. Okupatori në bashkëpunim të ngushtë me hafijet e Dibrës organizoi gjatë dimrit 1944 një operacion të rreptë. Hibja hyri ilegalisht në qytetin e Dibrës dhe duke kaluar nga njëra shtëpi në tjetrën u tregoi qytetarëve se parullat helmuese të armikut ishin gënjeshtër, se partizanët s'do vononin të ktheheshin përsëri për të goditur përfundimisht armikun dhe tradhtarët. Në pranverën e vitit 1944 Hibja u inkuadrua rishtazi në Batalionin partizan të dibrës dhe me organizimin e Brigadës XVIII sulmuese, më 18 gusht 1944 u caktua zëvendëskomisar e kompanisë së dytë të Batalionit IV, i cili më 16 shtator 1944 mori urdhërin të kalonte në Kërçovë për të ndihmuar brigadat shqiptaromagedone për të çliruar qytetin.³⁶

Gjashtë ditë e gjashtë net batalioni bëri një rrugë shumë të vështirë. Hibja, megjithse e lodhur shumë, nuk u dha. Me këngën partizane në gojë, me optimizmin e saj ajo frymëzonte edhe shokët për të përballuar vështirësitë gjatë rrugës, mungesën e ushqimeve etj. Gjatë luftës në një çast kritik kompanisë së dytë iu dha detyra që një skuadër me kundërsulm të pushtonte një lartësi dhe nga aty të mbronte tërheqjen e kompanisë dhe të gjithë batalionit. Hibe Palikuqi u vu në krye të kësaj skuadre dhe me të shtëna nga automatiku u sul drejt kodrës, por plumbat e armikut e plagosën rëndë dhe ajo ra heroikisht.

³⁶ *Po aty*, f. 304.

Kemi me mijëra shembuj të qëndresës heroike të femrave shqiptare gjatë LNÇ-së. Gjatë kësaj lufte nuk ka qenë i vogël numri i femrave shqiptare të cilat janë masakruar e torturuar në burgje e në kampe të ndryshme të përqendrimit të fashistëve. Në kampin famëkeq të Prishtinës u torturua në mënyrën më mizore e reja Ganimete Terbeshi, aktiviste e dalluar e LNÇ-së nga Gjakova. Punoi bashkë me vëllanë Abedinin, të cilin e vranë italianët më 1942 në Gjakovë. Edhe pas vdekjes së vëllait ajo me urrejtje edhe më të madhe vazhdoi aktivitetin pasi që ishte betuar për të marrë hakun e tij dhe të mijëra dëshmorëve të tjerë. Me tërë qenien e saj iu përkushtua Lëvizjes, derisa u kap dhe u torturua në mënyrën më të paskrupullt pasi fashistët nuk mundën të nxjerrin asnjë fjalë nga Ganimetja, e cila sapo i kishte mbushur të 17-tat. Fashistët e varin ditën e tregut në Gjakovë, më 24 gusht 1944, bashkë me 19 shokë veprimtarë të Lëvizjes.

Çdo akt terrori e shtypjeje që bëhej kundër popullit shqiptar gjatë LNÇ-së dhe çdo masakër e pushtuesit nuk mbetej pa u dënuar edhe nga gratë shqiptare, të cilat tanimë kishin organizatën e tyre antifashiste dhe organin "Gruaja shqiptare", organ ky që filloi të botohet në korrik të vitit 1943.³⁷

Pas masakrimit të më shumë se 84 burrave, të rinjve e të rejave nga fashistët më 4 shkurt 1944 në Tiranë, duke i rrahur e vrarë mu para shtëpive dhe dyerve të tyre, gratë shqiptare iu kërcënuan armiqve me

³⁷ *Historia e Popullit Shqiptar, II, f. 770.*

këto fjalë: *“Mos harroni, kriminelë, përgjegjës të kasaphanës së 4 shkurtit... se burrat e djemtë që masakruat barbarisht kanë nëna, kanë motra, gra e fëmijë, që nuk do t’ju ndahen, jo as në buzë të varrit, pa marrë gjakun e njerëzve të shtrenjtë të tyre”*.³⁸

Shembuj të tillë të masakrave fashiste mbi meshkujt e femrat shqiptare gjatë LNÇ-së kemi mjaft. Madje nuk janë të rralla rastet kur fashistët pushkatojnë, varin ose masakrojnë me qindra femra shqiptare. Të përkujtomë 6 korrikun 1943 në Borovë të rrethit të Kolonjës, kur përmjëherë u masakruan mbi 89 femra shqiptare. Terrori i fashistëve kaloi çdo kufi kur në Korçë qëlluan me tërbim kundër demonstruesve të paarmatosur, duke masakruar 57 gra patriotë.³⁹

Një ngjarje tjetër e rëndësishme ka qenë lufta në shtëpinë e Karakushit që u zhvillua në maj të vitit 1944, kur një agjent nga Kurshllini spiunoi në Prizren, duke ndërsyer prefektin kundër komunistëve. Nga Gjakova nisët një ushtri gjermane e udhëhequr nga bashkëpuntorët e saj. Në këtë aksion në të cilin gjermanët pësuan disfatë, Leme, Ajne dhe Nishahe Karakushi treguan trimëri të pashoqe. Për hakmarrje Lemes gjermanët ia rrëmbyen djalin 12-vjeçar, i cili me gur kishte sulmuar nga ballkoni. Atë e vranë në sy të nënës, e cila si burrëreshë u përlesh me ta. Ndërkaq, Ajne Karakushi ia çoi pushkën kunatit,

³⁸ *Po aty*, f. 739.

³⁹ Mediha Shuteriqi, *Simpoziumi për Skënderbeun*, f. 413.

duke kaluar nëpër breshëri plumbash dhe luftoi vetë kur burri iu vra.⁴⁰

Shembuj të tillë trimërie dhe heroizmi të gruas shqiptare kemi me qindra e mijëra gjatë LNÇ-së. Të drejtat e saja ajo i fitoi me armë në dorë. Mjafton të përmendim vetëm faktin se në radhët e Ushtrisë nacional-çlirimtare të Shqipërisë luftuan mbi 6000 femra shqiptare, një numër mjaft i madh i të cilave për kontributin e madh në LNÇ u dekoruan edhe me titullin më të lartë-Hero i popullit.

Nuk duhet lënë anash edhe faktin se në aradhat e Ushtrisë nacional-çlirimtare të Kosovës dhe Rrafshit të Dukagjinit kishte mjaftë femra shqiptare. Mirëpo, roli i femrës shqiptare gjatë LNÇ-së nuk ishte vetëm në front, ajo ishte aty ku e kërkonte nevoja, pra gjendej edhe në prapavijë, ku numri i atyre që ndihmonin lëvizjen ishte shumë i madh. Në ditët më të vështira të terrorit fashist nënat shqiptare ishin të gatshme gjithmonë t'i ndihmonin Lëvizjes. Këtu po përmendim shembullin e nënë Miradijes, e cila ia fali revolucionit Abedinin dhe Ganimeten. Kjo trimëreshë ua hapi dyert partizanëve të aradhës "Zenel Hajdini", i mori në shtëpi, i lau, i qepi, i mbathi dhe u përgaditi ushqim. Ajo dinte se në revolucion të gjithë ata që luftonin për liri ishin bijtë e saj dhe nuk mund t'i ndante nga Abedini e Ganimetja. Të tilla ishin edhe Gjylyshahe Pula, e cila ishte luftëtare dhe nënë e luftëtarëve, mandej Dyzene Kabashi, Nazmije Nimani, Myzaferë

⁴⁰⁾ Sami Ferizi, *Konferenca II Albanologjike*, III, f. 346-471.

Hatipi e shumë nëna dhe motra tona, të cilat që nga ditët e para të revolucionit rrokën armët dhe luftuan kundër armikut, ndërsa të tjerat e ndihmonin luftën, duke i strehuar luftëtarët, duke iu dhënë bukë, rroba, duke ua qepur rrobat, duke iu dhënë zemër etj.

Gruaja shqiptare gjatë LNÇ-së mori pjesë aktive edhe në konstituimin e pushtetit popullor. Kështu, thirrjes së KQ të PKSH për ta krijuar Frontin Antifashist Nacionalçlirimtar pozitivisht iu përgjegjën edhe përfaqësueset e gruas antifashiste shqiptare. Në Konferencën e Pezës më 16 shtator 1942 morën pjesë edhe përfaqësueset e gruas antifashiste shqiptare. Edhe në Konferencën I Nacionalçlirimtare për Kosovë e Dukagjin, që u mbajt më 31 dhjetor 1943 dhe 1 e 2 janar 1944, gruaja shqiptare mori pjesë aktive. Në këtë Konferencë ishte e pranishme edhe delegatja e Frontit Antifashist të Grave të Kosovës e Dukagjinit Sabrije Vokshi, e cila e përshëndeti Konferencën me këto fjalë: *“Bota nuk ka pasur kurrë një luftë të këtillë vigane si është Lufta Nacionalçlirimtare...”*. Në këtë luftë gruaja merr pjesë në luftë krah për krah me meshkujt për ndërtimin e së ardhmes më të mirë, sepse e di se në këtë luftë zgjidhet edhe çështja e të drejtave të gruas dhe liria e saj e plotë. Fashizmi është armiku i gruas. Ai nuk i jep gruas lirinë, dijen dhe mundësinë e edukimit me ide përparimtare. E lidh për jetën shtëpiake dhe për robëri të përjetshme. Fashizmi e shkatërron ekonomikisht, fizikisht dhe moralisht gruan. Ne e dimë se vetëm me luftën për bashkimin e të gjitha grave në Frontin Antifashist të gruas mund ta ndihmojmë luftën e armatosur kundër zaptuesit dhe në këtë mënyrë bashkë

me shokët tanë të fitojmë lirinë dhe të sigurojmë një jetë të lumtur.⁴¹

Prandaj, si gjithmonë, gruaja shqiptare edhe në LNÇ mori pjesë aktive, por kontributi i madh i saj në rezistencën e përgjithshme të popullit shqiptar nuk u njoh kurrë sa duhet. Mu për këtë edhe “Kur flasim për luftërat çlirimtare të popullit shqiptar në histori, nga ato nuk mund të ndahet për asnjë çast lufta dhe rezistenca e gruas shqiptare përkrah burrave, vëllezërve dhe djemve të saj, qoftë me armë, qoftë me rezistencë pasive kundër shkelësve, kundër armiqve të popullit dhe të trollit tonë. E kuptojmë fare mirë se në kushtet shoqërore të paraçlirimit e lart, kontributi i gruas nuk vihej në dukje, por ky kontribut i madh ishte konkret, i pamohueshëm, i fuqishëm, moral dhe material”.⁴²

Vetëm pas Luftës së Dytë Botërore gruaja shqiptare në Shqipëri, e pjesërisht edhe në Kosovë, e gjeti rrugën e çlirimit të saj revolucionar drejt barazisë së plotë me mashkullin. Ato jo vetëm gjatë luftës, por edhe gjatë tërë periudhës së pasluftës, dhanë kontributin e pamohueshëm jo vetëm në zhvillimin ekonomik, por edhe në prosperitetin dhe në emancipimin e kombit në përgjithësi, pra në të gjitha sferat e jetës shoqërore.

⁴¹ Ali Hadri, *Këshillat Nacionalçlirimtare në Kosovë*, Prishtinë, 1974, f. 81-83; Arkivi i Institutit të Historisë, dok. 1316.

⁴² Andromaqi Gjergji, *Konferenca II e Studimeve Albanologjike I*, Tiranë, f. 341.

